

GIPSLOFTETS HISTORIE

af Søren Vadstrup

Dato: Januar 2010

Gips fremstilles af mineralet 'gipssten' ($\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$), der findes i naturen, bl.a. i Italien, Frankrig og Tyskland. Ved opvarmning til 100°C omdannes gipsstenen til brændt gips, samtidigt med at der afgives vand. Brændt gips ($\text{CaSO}_4 \cdot \frac{1}{2}\text{H}_2\text{O}$) kan knuses til et hvidt pulver, og hvis dette blandes med vand til en grødagtig konsistens, vil det atter størkne til en hård og fast masse, i den form massen befinder sig i, hvorved gipsstenen $\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ gendannes.

Da denne metode er så enkel, nem og 'lavteknologisk', kendes plastiske dekorationer af gips langt tilbage i tiden, bl.a. hos Faraoerne i Ægypten, i den græsk/hellenistiske kultur og hos Etruskerne. I den antikke romerske kultur omkring Kristi fødsel ved vi nu, at mange af Romerrigets bygninger, der blev opført af fornem hvid marmor, bl.a. mange templer og sågar statuer af marmor, blev overtrukket med et tyndt lag gips og malet i stærke farver. Man kaldte denne teknik for 'tunica' i betydningen 'et hvidt overtræk', det samme ord som den kendte hvide, folderige romerske klædedragt.

Da man tusind år senere, helt oppe i Danmark, skulle udsmykke de 'romanske' kirker indvendigt med romersk-inspirerede plastiske dekorationer eller plane, hvide lofter, benyttede man den hvide kalkmørtel, fremstillet af kalksten/kridtsten, i stedet for gips, der ikke findes på vore breddegrader. Kridtsten har vi som bekendt masser af.

Men at inspirationen og teknikken til disse hvide væg- og loftdekorationer kom fra Rom, kan vi se af udtrykket 'dønnike', der brugtes om at bestryge en flade eller opbygge en dekoration af kalkmørtel, og 'dønniker' for håndværkeren, der udførte denne teknik. Begge ord er en 'fordanskning' af det romerske ord 'tunica'.

Ordet 'kalksnider' (kalksnedker) brugtes dog også, for det var som nævnt udelukkende en meget finkornet læsket kalk, man anvendte til denne teknik, der op gennem 1400-, 1500- og 1600-tallet sprang ud i fuldt flor i form af flotte 'kalksnider-' eller 'dønnike-arbejder' på danske slotte, herregårde, palæer og kirker.

De tilsvarende dekorationer på de panellerede vægge af træ blev udført af 'billedsnidere', og efterfølgende malet. Men ofte finder vi rent faktisk, at de hvide dekorationer, som man tror er af kalkmørtel, i virkeligheden er udført af træ og derefter 'krideret', d.v.s. overtrukket med et hvidt lag af knust kridt i limvand.

I slutningen af 1500-tallet begynder man at anvende gips til de populære væg- og loftdekorationer. Der var bl.a. fundet en rig forekomst af gipssten i Schleswig-Holsten. Men gipsen blev for det meste blandet sammen med kalkmørtelen til en gipsmørtel, formentlig for at spare på det nye, dyre materiale.

I 1692 foretog kronprins Frederik, den senere Frederik d. 4., en rejse til Italien, hvor han forelskede sig stærkt i den italienske barokarkitektur, herunder ikke mindst dens fantastiske, dekorerede gipslofter. Da han som konge satte en række store byggerier i gang, bl.a. Københavns Slot, Frederiksberg Slot og Fredensborg Slot, inviterede han en række 'dønnikere' fra bl.a. Norditalien til at udsmykke lofterne. Disse håndværkere kaldte sig "stukkatorer" og deres arbejder for "stukkatur" eller "stuk". Dermed vandt disse fagudtryk indpas i Danmark og fortrængte de gamle navne.

Men det var sjovt nok et ældgammelt dansk ord, der 'vendte hjem'. For 500 år før dette, i midten af Europas 'Folkevandringstid', ca. 400-800 e.Kr., begav den Nord-germanske stamme 'Longobarderne' (de langskæggede) sig på vandring sydpå. I midten af 500-tallet nåede de Norditalien, hvor de slog sig ned og grundlagde 'det Longobardiske rige', der eksisterede ca. 200 år frem til 774 e.Kr.

Derfor findes der en del germanske ord i denne landsdels sprog, heriblandt ordet 'stocken', der er lig med det danske ord 'størkne'. Og det er jo præcist det, gipsmassen gør. Den størkner. Ikke i form af et 'tyndt, hvidt overtræk', men i form af plastiske dekorationer, størknede skyer, blomster, ranker, englekroppe eller fabeldyr.

Da de Lombardiske stukkatorer, kom her til landet fra Italien med deres nye materialer, den rene gipsstuk, og nye fagudtryk, indførte de således et gammelt dansk/germansk ord, i stedet for noget latin, som vi havde fået galt i halsen.

Stukkatørfaget i Danmark før 1800

I Danmark finder man som nævnt allerede i middelalderen en række slotte, kirker, adelige og borgerlige rigmandshuse og rådhus udsmykket med indvendige stukarbejder. Stukkatøren kommer tydeligvis ind som et alternativ til både stenhuggeren eller billedskæreren, idet dekorationerne - både friser, relieffer og figurer males ligesom de tilsvarende arbejder i træ eller sten.

Henimod slutningen af gotikken (sengotikken ca. 1400-1550) synes stukkatørfaget at være forsvundet fra vore breddegrader; men da renæssancen i 1500-1600 årene breder sig fra Italien gennem Tyskland og Holland til Danmark indføres der igen overdådige stukarbejder på og i bygningerne - nu i stukkens egen hvide eller grå farve eller forgyldt. Eksempler herpå kan stadig ses i interiørerne på Rosenborg, Frederiksborg Slot (slotskirken) og Børsen. Stukken på disse bygninger blev udført i ren kalkmørtel, modelleret eller trukket på stedet - både på lofter og vægge.

Også i barokken og rokokoen hørte der righoldige og kunstfærdige stukarbejder til bygningernes interiører - i særlige tilfælde udført af udenlandske eksperter, som f.eks. kuppelsalen på Fredensborg (1721-22), som skyldes den italienske (lombardiske) stukkatør Carlo Enrico Brenno.

På bygningernes facader var stukkatøren også med. Dekorationerne her blev oftest modelleret i ler af en billedhugger. Herefter foretog stukkatøren en afformning (et negativt aftryk) i ler eller gips og udførte en gipsafstøbning. Denne, der var mere holdbar end lermødelen, blev så brugt som grundlag for hugningen af dekorationerne i sandsten eller marmor, udført af en stenhugger. Man finder dog også udvendige bygningsdekorationer udført af stukkatører i kunststen eller gips.

1800-tallet.

Den danske statsbankerot i 1813 lagde for en tid en dæmper på opførelsen af større bygningsværker, hvilket medførte en så stor nedgang i stukkatørfaget, at man, da der begyndte at komme gang i faget igen omkring 1860, var tvunget til at hidkalde stukkatører fra Italien og Tyskland. Dette medførte en mere udbredt anvendelse af gips i stukkatørarbejdet i Danmark frem for den tidligere brugte kalkstuk.

Da Det kgl. Teater blev bygget i 1872-74, udførte den københavnske murer og dekorationsbilledhugger H. Chr. Berg f.eks. de store dekorationsarbejder i gips efter modeller i ler fremstillet på værkstedet. Da der ikke fandtes ret mange faglærte stukkatører, måtte man bruge smede, murere og malere, ja selv kontorister med sans for dette arbejde.

I midten af 1890-erne havde faget sin storhedstid med ca. 33 stukkatørmestre og omkring 104 svende. Karakteristisk for denne periode er bl.a. Ny Carlsberg Glyptoteket, Musik-konservatoriet i København og 'Håndværkerforeningen' i Bredgade i København.

1900-tallet.

I 1906 var der endnu 37 stukkatørforretninger i Danmark; men fra 1907 gik stukkatørfaget igen tilbage som følge af en generel økonomisk afmatning og byggekrise, der medførte, at man sparede på bygningernes "pynt".

Først i 1927-31 kom der igen gang i byggeriet og dermed stukkatørfaget og trods den økonomiske krise i 1930-erne og funktionalismens begyndende indflydelse i arkitekturen efter 1930, blev en række store forlystelsessteder, restauranter, biografer o.lign. udsmykket med overdådige stukarbejder på vægge og lofter i årene 1936-48 - udført i tidens kunstsprog (bl.a. kubismen).

I København f.eks. National Scala (1931), Alexandra (1939), Cirkusbygningen (1939), Bristol-biografen (1939-40) og Vivex (1947). Samtidig fik faget en ny "niche", nemlig helt glatte og blanke vægflader enten udført ensfarvede eller i "kunstmarmor". I starten måtte kunstmarmoren fremstilles af tilkaldte eksperter fra Tyskland, de såkaldte "marmorister".

Den internationale funktionalismes indflydelse efter 1950 fik arkitekterne til at reducere brugen af dekorationer på bygninger til et minimum. I beboelseslejligheder blev lofterne ganske glatte, uden gesimser, rosetter eller loftsdekorationer.

Omkring 1960 havde faget endnu 12 mestre og ca. 43 svende, hvoraf de 15 imidlertid var ansat i den keramiske industri. Til sammenligning fandtes der bare i 1934 ca. 90 faglærte stukkatører i Stukkatørernes Fagforening.

I 1978 var der i Danmark beskæftiget ca. 6 mestre, 1 svend og 2 lærlinge ved faget. Desuden var omkring 8 svende beskæftiget i den keramiske industri og 2 svende hos bronzestøbere.

Stukkatørfaget idag

Stukkatørfaget har ikke oplevet den nedgang i arbejdsmængden, som man frygtede for bare 10 år siden, tværtimod. Man kan nærmest spore en vis vækst i opgaverne i de senere år. Dette skyldes dels den generelle tendens til bevaring og restaurering på bekostning af nybyggeri, dels at også nybyggeriet igen har fået øjnene op for stukkens og gipsens fordele og muligheder.

Dette har dog også medført, at stukkatørfaget i mange tilfælde bliver "trængt ud" af f.eks. murere indenfor traditionelle stukkatør-arbejdsområder som facadedekorationer, gipspuds, reparationer af loftsstuk m.m.

Indførelsen af de nye afformningsmaterialer som f.eks. silicon gummi har endvidere gjort at afformningsteknikken er blevet betydelig mindre specialiseret end tidligere, hvor man brugte ler, gips eller lim. Selv vanskelige afformningsopgaver foretages derfor i stigende grad af stenhuggerne eller murerne selv.

Fremkomsten af nye fabriksfremstillede pyntelister i plastikmaterialer har som nævnt også "taget arbejde" fra stukkatørfaget; men næppe meget endnu.

Denne tendens forstærkes også af, at der eksisterer så få stukkatørfirmaer udenfor København. Man vil som regel kun sende bud efter en rigtig stukkatør fra Hovedstaden ved særligt vigtige restaureringsarbejder. Resten overlades f.eks. til lokale murere.

ANVISNINGER til Bygningsbevaring Brug af Center for Bygningsbevarings ANVISNINGER

Center for Bygningsbevaring

Center for Bygningsbevaring er et uafhængigt viden-center, der arbejder med bevaring og udvikling af den byggede kulturarv via forskning, kurser og efteruddannelse, samt projekter og handlingsplaner på historiske bygninger. Centeret løser opgaver for statslige styrelser, kommuner, fonde, ejendomsselskaber samt ikke mindst for private ejere af fredede og bevaringsværdige ejendomme. Centeret er desuden tilknyttet Det Kongelige Bygningsinspektorat II som rådgiver omkring blandt andet bygningssyn.

Brug af Center for Bygningsbevarings ANVISNINGER

Center for Bygningsbevarings anvisninger er fortrinsvist rettet mod private husejere, men må gerne benyttes, citeres fra og "klippes i" af tegnester, håndværksfirmaer eller andre til professionelle formål, f.eks. til arbejdsbeskrivelser til restaureringsarbejder. Det er **ikke tilladt** at bringe uddrag fra, klippe i eller viderebearbejde/rette i Center for Bygningsbevarings anvisninger i trykte publikationer, på internettet eller anden offentlig formidling uden skriftlig tilladelse fra Center for Bygningsbevaring.

Forbehold

Der gøres opmærksom på, at brug af Center for Bygningsbevarings anvisninger altid og i hvert enkelt tilfælde vil bero på en konkret vurdering på stedet. Centeret kan derfor ikke påtage sig noget ansvar for anvendelsen af beskrivelser, anvisninger m.m. i de tilfælde, hvor Centeret ikke selv har et aftalt ansvar for bedømmelsen.

Center for Bygningsbevaring kan bestilles til at udarbejde ARBEJDSBESKRIVELSER.

Center for Bygningsbevarings anvisninger kan suppleres med detaljerede arbejdsbeskrivelser, der er en punktopstillet udførelsesvejledning, inklusiv materialespecifikationer og udfaldskriterier. Arbejdsbeskrivelser udarbejdes af Center for Bygningsbevaring efter aftale og med honorar.

Bygningssyn og rådgivning

Center for Bygningsbevaring i Raadvad har etableret en landsdækkende rådgivning, der påtager sig at udføre uvildige bygningsundersøgelser. Specialuddannede fagfolk gennemgår hele huset eller dele af det, og udfærdiger en rapport over bygningens tilstand, problemer og anbefalede indgreb, listet op i en prioriteret plan og vedlagt anvisninger på selve udførelsen. De konkrete arbejder udføres af håndværkere efter husejerens eget valg.

Koordinering

Center for Bygningsbevarings anvisninger på www.bygningsbevaring.dk er koordineret med Kulturstyrelsens 'Information om Bygningsbevaring' på www.kulturarv.dk samt Velfærdsministeriets vejledning: 'Bevaringsværdige bygninger – sikring af bevaringsværdier' www.sm.dk (søg i publikationer Bevaringsværdige bygninger, 2006)

Rådgivning

Centeret tilbyder i perioder gratis rådgivning via E-mail eller telefon. Gældende regler for at benytte denne service fremgår af hjemmesiden www.bygningsbevaring.dk, hvor man også kan finde aktuell E-mailadresse og telefonnummer.

Tak til

Center for Bygningsbevarings anvisninger opdateres og redigeres løbende, og de viste blade erstatter alle tidligere informationsmaterialer fra Raadvad-Centeret vedrørende praktisk bygningsstandsættelse og bevaring. Center for Bygningsbevarings anvisninger er opdateret og udbygget i 2009-10 med støtte fra Åse og Ejnar Danielsens Fond, Sonning-fonden, samt Margot og Thorvald Dreyers Fond og igen i 2011-12 med støtte fra Åse og Ejnar Danielsens Fond.